

УДК 39(=512.161):930

Георгієв М. Г. (Одеса)*

**ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ І ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ ТУРКІВ У ВИСВІТЛЕННІ
РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТ.**

Походження турків, як і походження майже будь-якого народу, будь-якої етнічної спільноти – складний історичний процес. Етнічні процеси, маючи певні загальні закономірності, в той же час мають у кожному конкретному випадку свої особливості. Наприклад, однією з особливостей етногенезу турків був синтез двох основних етнічних компонентів, що украй відрізнялися один від одного: тюркських кочівників-скотарів, які переселилися на територію сучасної Туреччини зі сходу і місцевого осілого землеробського населення, різноманітного походження. В той же час в утворенні турецької народності проявилася і одна із закономірностей етнічної історії – асиміляція турками, при їх переважачій чисельності і соціально-політичній гегемонії, частині скорених ними народів.

У російській і українській історичній літературі немає робіт, які були б спеціально присвячені етногенезу і етнічній історії турок, окрім праці Д. Є. Єремєєва, про яку буде вестись мова нижче. Проте окремі питання цієї проблеми, а також деякі періоди турецької етнічної історії висвітлені у ряді досліджень.

У російській дореволюційній літературі питання про походження турецького народу в контексті загальнотюркського етногенезу було підняте в праці Н. А. Арістова. Цей видатний тюрколог визначив і основне вирішення питання – він розглядав турок як етнічний сплав прийшлих тюркських племен з місцевим населенням¹. Н. Я. Марр висловив думку про великий вклад в культуру турків курдів, про сильний курдський вплив на турецький етнос². Окремі зауваження про етнічну історію турків є в роботах А. Е. Кримського³.

З радянської історичної літератури, присвяченої певним питанням етнічної історії турок, в першу чергу треба відмітити капітальну роботу В. О. Гордлевського «Держава Сельджукидів Малої Азії»⁴, де, разом з іншими питаннями політичного і соціально-економічного характеру, досліджується початковий етап турецького етногенезу.

Багато моментів етнічної історії турків і впливи на них місцевого малоазійського і балканського населення розглянуто в роботах А. С. Тверітинової про кемалістську історіографію середньовічної Туреччини⁵, про аграрний устрій Османської імперії⁶. Певні особливості етнічних процесів в сельджуцьку епоху відмічені в роботі Р. А. Гусейнова⁷. Дуже стисло основні віхи етногенезу турків простежені А. Д. Новічевим в етнографічних нарисах «Народи Передньої Азії» (глава «Турки») ⁸.

Деякі етапи етнічної історії турків розглянуті в статтях Д. Є. Єремєєва «Питання щодо етногенезу турків в турецькій історичній літературі», «Від тюрків до турків». У своїй першій статті Д. Є. Єремєєв відмічає, що інтерес до проблеми походження турків виник в Туреччині з першими проявами національної самосвідомості. З розвитком турецького націоналізму цей інтерес зростав у турецьких істориків, антропологів, археологів і етнографів. Переживаючи певний підйом, після утворення Турецької Республіки, турецька історична наука в питаннях етногенезу турків не уникнула хвороб росту, що виразилося у виникненні необґрунтованих етногенетичних концепцій, висуненні неви-

* Георгієв Михайло Георгієвич – студент історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

правданих гіпотез і т. п. За останній час, проте, намітився відхід від зайвого захоплення поспішними висновками у бік об'єктивнішого підходу до питань етногенезу турків⁹.

Аналізуючи праці турецьких авторів з питань етногенезу турок, Д. Є. Єремєєв виділяє серед них три групи: роботи чисто описові; праці, наповнені пантюркистськими ідеями, праці націоналістичного характеру. Пантюркісти оголошують усіх тюрків єдиною нацією і відповідно розглядають одвічним ареалом цієї нації усю територію, що заселена тюркомовними народами. Націоналісти стоять на позиції автохтонності малоазійських турків, вважаючи давні народи Малої Азії тюркськими етнічними спільнотами.

Проте наукове висвітлення питання етногенезу турецького народу не має нічого спільного з тенденційними етногенетичними побудовами пантюркистів. Такому висвітленню суперечить і односторонній автохтонізм націоналістично налаштованих дослідників. При вирішенні питань етногенезу турків потрібний об'єктивний підхід до того складного процесу, який мав у своїй основі злиття, взаємовходження один в одного двох різних етнічних пластів – автохтонних малоазійських народів і приїжджих в Малу Азію тюркських племен¹⁰.

У результаті Д. Є. Єремєєв приходить до висновку, що аналіз етногенетичного процесу повинен мати два аспекти: по-перше, характеристика етнічного складу Малої Азії до часу проникнення туди перших тюркських племен; по-друге, етнічна характеристика цих тюркських племен. Тільки після такого аналізу можна буде простежити, за порівняльними даними антропології, археології, етнографії, мовознавства, процес злиття цих двох великих і дуже різних за своїми особливостями етнічних пластів, з'ясувати, яким чином брали участь ті або інші етнічні компоненти у формуванні турецької народності, а згодом – нації, які з них і чому зникали, а які отримували перевагу. Звичайно, при цьому необхідно враховувати і вплив інших етнічних груп, наприклад народів Балкан і Кавказу, а також курдів, арабів і персів, обумовлене історичними особливостями складання турецької народності і нації¹¹.

У іншій своїй статті, він відмічає, що ядро турецької народності почало складатися в Османському князівстві, де домінуюче положення займало на перших порах плем'я османів. Воно пішло від частини тюркського огузького племені кайи, що відкололася, і нова назва була отримана від імені Османа – племінного вождя і глави князівства (1299–1324 рр.). Цим племінним найменуванням почали згодом офіційно називатися і усі турки держави Османа. Але слово «османли» («османець», або, як іноді неправильно перекладають, «осман») не стало народною самоназвою турків. Спочатку воно позначало приналежність до племені османли, потім – до підданства Османської імперії. А народною самоназвою турків, особливо серед селянства, залишилася давня назва «тюрк». Правда, в турецькій мові, як і у ряді інших мов, немає відмінності між словами «тюрк» і «турок». «Тюрк» турецькою мовою означає і турок, тобто представник турецької етнічної спільноти, і тюрк – представник етномовної спільноти тюркських народів¹².

Окрім цих робіт, що мають пряме відношення до досліджуваної теми, слід зазначити і праці по історії, економіці, ідеології, літературі і культурі, а також етнографії Туреччини, без чого неможливо було б намагатися вирішити багато питань етнічної історії турецького народу. Це – роботи по історії Туреччини Д. Ф. Міллера, А. Д. Новічева, Д. М. Шамсутдінова і інших авторів; роботи по економіці Туреччини напередодні і під час першої світової війни А. Д. Новічева, в яких, зокрема, досліджується складання єдиного ринку і розвиток капіталістичних стосунків в Туреччині, що прямо пов'язане з утворенням турецької буржуазної нації; дослідження Э. Ю. Гасанової про турецький буржуазний націоналізм роботи з історії турецької літератури, мистецтва і культури, про національний склад населення і про етнічні процеси в Туреччині.

Серед етнографічних робіт про турків потрібно назвати вже згадану вище главу А. Д. Новічева «Турки», його статтю про турецьких кочівників в сучасній Туреччині¹³,

низку робіт В. П. Курильова і інших авторів. Роботи В. П. Курильова відрізняються спробою зв'язати деякі етнографічні особливості турецького народу з його етнічною історією, пояснити специфіку турецького етносу історичними причинами, наприклад великим впливом місцевого малоазійського субстрату. Етнографічний матеріал був використаний в роботах, присвячених окремим питанням загальної проблеми походження турецького народу – проникненню тюркських племен в Малу Азію і етнічної історії юрюків і туркмен Туреччини¹⁴.

Юрюки і туркмени, що є етнографічними групами у складі сучасної турецької нації, є в основній масі нащадками тюркських племен, головним чином огузів і туркмен, що переселилися в Анатолію в XI–XIII ст. Вони порівняно мало піддалися змішанню з місцевим осілим населенням, оскільки зберегли кочовий і напівкочовий спосіб життя. Юрюки, правда, сильно змішалися з кочовими курдами. Проте, обидві ці групи якоюсь мірою можна розглядати як залишки колишніх тюркських племен. Тому з'ясування їх походження має важливе значення для вирішення одного з окремих питань проблеми етногенезу турків, а саме – які племена брали участь в тюркизації місцевого населення Малої Азії. Також необхідно відмітити статтю А. Н. Берніштама про історію постановки проблеми походження турків¹⁵.

Окрім усіх перелічених вище робіт і статей, на особливу увагу заслуговує узагальнююча праця з етногенезу турків Д. Є. Єремєєва. Автор відмічає, що походження турків – складний історичний процес. Наприклад, однією з особливостей етногенезу турків був синтез двох основних один від одного етнічних компонентів¹⁶.

У даній роботі Д. Є. Єремєєв зробив спробу розглянути усі особливості етногенезу турків, утворення турецької народності, а потім і турецької нації, виділивши при цьому загальне і особливе. Базою для такого аналізу послужили історичні факти – письмові джерела, а також дані антропологічної і етнографічної науки.

У «Огляді основних джерел і літератури» увага приділена характеристиці джерел, а також головним напрямам і критиці турецьких етногенетичних досліджень. В главі I дається коротка географічна характеристика території сучасної Туреччини – того ареалу, де відбувалося утворення турецької народності і нації. Тут же описаний етнічний склад анатолійського населення до початку масового переселення турків в Анатолію і наведені факти про початок проникнення тюркських елементів на Балкани і в Малу Азію. Ця глава носить вступно-оглядовий характер, складаючи вступ до вивчення етнічних процесів, що відбувалися в Туреччині з XI по XX ст.

Розділ II присвячений аналізу масового переселення тюркських племен в Анатолію в епоху сельджукських і монгольських завоювань, етнічній історії цих племен. В розділі III розглядаються особливості утворення турецької народності, в розділі IV – історія формування турецької нації. Розділ V містить відомості про чисельність турецької нації, її розселення, основні заняття, класи і соціальні групи, антропологічні типи, мову і специфіку культури і побуту. Особлива увага в розділі приділена тим антропологічним, лінгвістичним і етнографічним рисам турків, які проливають світло на особливості їх походження і етнічної історії. Інакше кажучи, ця глава необхідна для уточнення і ілюстрації етногенетичних висновків, зроблених в попередніх главах.

Основне дослідження міститься в розділах II–V. При цьому в розділах II–IV спочатку дається коротка узагальнююча характеристика політичного, економічного і соціального положення Туреччини даного періоду і тільки після цього аналізуються особливості формування турецького етносу.

Наприкінці свого дослідження автор приходить до висновку, що турецький народ, як і майже усі інші народи, не пішов від якогось одного пранцура, якогось одного, наприклад, тюркського народу або племені, а склався з багатьох етнічних компонентів. Цими субстратами були різні тюркські племена – огузи, туркмени, а також, у меншій

мірі, узи (західні отузи), печеніги, кипчаки і інші, що перекочували в Анатолію в основному в XI–XIII ст. Іншим компонентами були місцеві малоазійські і, пізніше, балканські народи (вірніше, частина їх) – греки, вірмени, курди, лази, грузини, слов'яни та ін.

Таким чином, в першій половині XVI ст. остаточно склалася турецька народність зі своєю територією, мовою, певною економічною і культурною спільністю. Формування ж турецької нації було ускладнене багатьма історичними причинами, серед яких були відставання Туреччини в соціально-економічному розвитку від європейських країн. Утворення турецької буржуазної нації гальмувалося і феодально-теократичними перешкодами на шляху капіталістичного розвитку Туреччини. Консолідація турків в націю протікала дуже повільно і хворобливо. Вони відстали в цьому по відношенні до європейських народів на декілька століть. Остаточне складання турків в націю відбулося лише в перні два десятиліття XX ст. і завершилося після падіння Османської імперії утворенням буржуазної Турецької Республіки в результаті перемоги кемалістської революції.

Подальше дослідження в пострадянський період даного питання відбувається у рамках двосторонніх політичних – українсько-турецьких, російсько-турецьких – відносин, що реалізується на практиці проведенням різного роду круглих столів, конференцій, зібрань за участю вчених, політологів, консулів, дипломатів обох країн.

ПРИМІТКИ:

1. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // ЖС. – 1896. – Вып. III–IV. – С. 277–456.
2. Марр Н. Я. Еще о слове Челеби // ЗВО РАО. – 1911. – Т. 20. – Вып. 2–3. – С. 99–151.
3. Крымский А. Е. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка. – М., 1910.
4. Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М.-Л., 1941.
5. Тверитинова А. С. Фальсификация истории средневековой Турции в кемалистской историографии // ВВ. – 1953. – Т. 7. – С. 90–31.
6. Тверитинова А. С. Аграрный строй Османской империи: документы и материалы. – М., 1963.
7. Гусейнов Р. А. К истории тюрков XI–XII вв. // ТИИАН АзССР. – 1957. – Т. 12. – С. 19–32.
8. Новичев А. Д. Турки // Народы Передней Азии. – М., 1957. – С. 309–370.
9. Евгенийев Д. Е. (Еремеев). Вопросы этногенеза турок в турецкой исторической литературе // Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии (ТИЭ АН СССР, нов. серия). – М.-Л., 1963. – Т. 83. – С. 71.
10. Там само. – С. 86–87.
11. Там само. – С. 87.
12. Еремеев Д. Е. От тюрков к туркам // ААС. – 1969. – № 6. – С. 26–28.
13. Новичев А. Д. Турецкие кочевники и полукочевники в современной Турции // СЭ. – 1951. – № 3. – С. 108–129.
14. Еремеев Д. Е. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории // Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии (ТИЭ АН СССР, нов. серия). – М.-Л., 1963. – Т. 83. – С. 24–70.
15. Бернштам А. Н. Происхождение турок. К постановке проблемы // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1935. – № 5–6. – С. 43–54.
16. Еремеев Д. Е. Этногенез турок. – М., 1971. – С. 3.